

Seksueel gedrag en seksuele gevoelens van prepuberale kinderen

Hanneke de Graaf, Jany Rademakers

Rutgers Nisso Groep, Utrecht

Samenvatting

Er bestaat maar weinig onderzoek naar seksueel gedrag van prepuberale kinderen en de studies die er zijn, richten zich over het algemeen op ervaringen met seksueel misbruik. Dit artikel geeft een overzicht van wat er uit empirisch onderzoek bekend is over seksueel gedrag en seksuele gevoelens van kinderen voor de puberteit. Op elke leeftijd kunnen kinderen gedrag vertonen en gevoelens hebben die volwassenen als 'seksueel' zouden benoemen of die later als zodanig worden herinnerd. In de conclusies worden de witte plekken in het onderzoek naar seksueel gedrag van kinderen beschreven. Het meeste onderzoek richt zich op seksueel gedrag (solitair dan wel interpersoonlijk) en is observerend dan wel retrospectief van aard. De voor- en nadelen van verschillende onderzoeksmethoden op dit terrein worden genoemd. De bevindingen uit deze studie kunnen richting geven aan toekomstig onderzoek.

Er bestaat niet veel onderzoek naar seksueel gedrag en seksuele gevoelens van kinderen voor de puberteit. Voor een deel heeft dat te maken met de manier waarop volwassenen naar seksualiteit kijken, de opvattingen die ze erover hebben en de betekenis die ze eraan geven. Deze volwassen benadering van seksualiteit staat haaks op het beeld dat in onze maatschappij bestaat van het (in seksueel opzicht) 'onschuldige' kind.

Het in één adem noemen van seks en kinderen roept vaak weerstand op bij ouders, leerkrachten en andere volwassenen. De angst voor seksueel misbruik speelt hierbij een rol. Begrijpelijk, aangezien seksueel misbruik zeer ernstige gevolgen kan hebben voor de slachtoffers. Een aanzienlijk aantal empirische studies richt

zich dan ook op het bestuderen van seksueel misbruik. In deze studies is seksueel gedrag van kinderen ofwel onderdeel van het misbruik, ofwel een gevolg ervan. Echter, ook kinderen die niet misbruikt zijn, vertonen gedrag en gevoelens die 'seksueel' genoemd zouden kunnen worden, of althans voorlopers zijn van later volwassen seksueel gedrag. In dit literatuuroverzicht zullen deze gedragingen en gevoelens worden beschreven.

Inzicht in de seksuele ontwikkeling van kinderen wordt steeds belangrijker. In de huidige maatschappij met een toename in seksualisering aan de ene kant en het bewustzijn van het risico op seksueel misbruik aan de andere kant, vinden ouders en opvoeders het steeds lastiger om op seksueel gedrag en vragen rondom seksualiteit van kinderen te reageren. Er bestaat geen algemene consensus over welk seksueel gedrag en welke seksuele gevoelens op een bepaalde leeftijd te verwachten zijn. Ook zijn er geen betrouwbare criteria om te bepalen welk gedrag problematisch is en wat niet. Ouders en opvoeders gaan in dit opzicht vaak af op hun eigen gedachten en gevoelens met betrekking tot dit thema. Dergelijke opvattingen kunnen sterk uiteen lopen: sommigen vinden seksualiteit en kindertijd onverenigbaar met elkaar, anderen vinden dat seksuele ervaringen tijdens de kindertijd deel uit maken van een normale ontwikkeling.

Drs. H. de Graaf, psycholoog, Rutgers Nisso Groep, Postbus 9022, 3506 GA Utrecht, T: 030 230 40 10; F: 030 234 24 58; E-mail: h.degraaf@rng.nl

Dr. J. Rademakers, psycholoog, ten tijde van deze literatuurstudie verbonden aan de Rutgers Nisso Groep.

Dit artikel is een bewerking van een artikel dat eerder verschenen is als: De Graaf, H., & Rademakers, J. (2006). Sexual Behavior of Prepubertal Children. *Journal of Psychology & Human Sexuality*, 18, 1-21.

Dit artikel is mogelijk gemaakt door financiering van het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek seksualiteit (www.fondsseksualiteit.nl).

Ontvangen: 7 mei 2007; Geaccepteerd: 15 augustus 2007

Seksuele ontwikkeling omvat een groot scala aan gedragingen, gevoelens en cognities. Zo onderscheidt Bancroft in zijn model van seksuele ontwikkeling drie verschillende deelgebieden: genderidentiteit, responsiviteit en relatievorming (Bancroft, 1989, pp. 149). In de huidige literatuurstudie beperken we ons tot het tweede aspect van het model van Bancroft: responsiviteit, oftewel seksueel gedrag en seksuele gevoelens. Het onderzoeken van alle drie de aspecten zou resulteren in een te grote hoeveelheid literatuur voor één literatuuroverzicht. Daarnaast bestaan er al uitgebreide reviews op het terrein van de ontwikkeling van de genderidentiteit (Ruble, Martin & Berenbaum, 2006). Met dit literatuuroverzicht beogen we vast te stellen wat er vanuit empirisch onderzoek bekend is over seksueel gedrag en seksuele gevoelens van kinderen voor de puberteit en waar nog wetenschappelijke kennis ontbreekt. Daarnaast worden de gebruikte onderzoeksmethoden beschreven en geëvalueerd. Deze bevindingen kunnen vervolgens richting geven aan toekomstig onderzoek.

Zoekmethode, selectiecriteria en resultaat

Voor deze studie werd literatuur gezocht in de databases van PsychLit, Medline en het informatiecentrum van de Rutgers Nisso Groep. Trefwoorden die werden gebruikt waren onder andere 'sexual behavior' en 'psychosexual development', gecombineerd met 'childhood'. De selectie werd beperkt tot empirisch onderzoek. Deze search leverde een heterogene groep publicaties op, waaruit op grond van de volgende criteria een selectie werd gemaakt. De selectie beperkt zich tot onderzoek dat na 1985 in een westers land werd uitgevoerd en dat (ook) betrekking heeft op kinderen onder de 13 jaar. Zoals eerder vermeld, werd onderzoek naar ontwikkeling van genderidentiteit buiten beschouwing gelaten. Dat geldt ook voor onderzoek naar seksueel misbruik. Voor informatie over prevalentie en gevolgen van seksueel misbruik wordt de lezer verwezen naar andere literatuurstudies (Friedrich, 1993; Gorey & Leslie, 1997; Kendall-Tackett, Meyer Williams & Finkelhor, 1993; Tyler, 2002).

De uiteindelijke selectie omvat 25 empirische studies, waarvan de meeste betrekking hebben op seksueel gedrag. Slechts acht studies onderzochten (ook) seksuele gevoelens, bijvoorbeeld hoe kinderen het vinden om bloot te zijn of aangeraakt en geknuffeld te worden, en gevoelens van verliefdheid of opwinding. Observatiestudies (11 publicaties) en retrospectief onderzoek (12 publicaties) domineren dit onderzoeksterrein. In observatiestudies rapporteren ouders (meestal moeders) seksueel gedrag van hun kinderen.

In retrospectief onderzoek rapporteren adolescenten en (jong)volwassenen seksuele ervaringen tijdens hun kindertijd. In één studie werden beide methoden gebruikt (Lopez Sanchez, 2002). Slechts in één studie werden kinderen zelf geïnterviewd (Rademakers, Laan & Straver, 2003). Voor- en nadelen van de gebruikte onderzoeksmethoden en de gevolgen ervan voor de kwaliteit van de resultaten worden beschreven in het laatste gedeelte van dit artikel.

Seksueel gedrag van kinderen

Solitair seksueel gedrag

In de literatuur worden verschillende termen gebruikt om solitair seksueel gedrag te beschrijven. Regelmatig wordt de term 'masturbatie' gebruikt. Niet in elke studie wordt dan duidelijk beschreven wat met masturbatie wordt bedoeld, maar wanneer dit wel gebeurt, omvat de beschrijving meestal een bepaalde mate van opwinding (Bancroft, Herbenick & Reynolds, 2003; Goldman & Goldman, 1988). Hier zullen we ons richten op al het gedrag waarbij het kind de eigen geslachtsdelen aanraakt of stimuleert (ongeacht de gevoelens die dit bij het kind oplevert).

Informatie over solitair seksueel gedrag van de jongste kinderen is uitsluitend afkomstig uit observatiestudies. Het aanraken van de geslachtsdelen wordt zelfs al voor de geboorte waargenomen (Brenot & Broussin, 1996). Na de geboorte raken jongetjes vanaf een maand of 6 tot 8 en meisjes vanaf een maand of 8 tot 11 de geslachtsdelen onwillekeurig aan. Tegen het eind van het eerste jaar is de motoriek voldoende ontwikkeld om dit doelgericht te doen. Tussen 15 en 19 maanden kan het aanraken van de geslachtsdelen bij sommige jongens en meisjes meer gaan lijken op (ritmische) stimulatie, bijvoorbeeld met de hand, door de bovenbeentjes tegen elkaar drukken of door ergens tegenaan te wrijven (Galenson, 1990).

In verschillende westerse landen is aan ouders gevraagd of ze zien dat hun kind de geslachtsdelen aanraakt, de geslachtsdelen tegen dingen of mensen aanwrijft of masturbeert met de hand of met een voorwerp (Cohen-Kettenis & Sandfort, 1996; Friedrich, Fisher, Broughton, Houston & Shafran, 1998; Lopez Sanchez, Del Campo & Guijo, 2002; Schoentjes, Deboutte & Friedrich, 1999; Larsson & Svedin, 2002b; Thigpen, Pinkston & Mayefsky, 2003). Tabel 1 laat zien dat vooral het aanraken van de geslachtsdelen vaak voorkomt. Daarnaast hangt het geobserveerde gedrag af van het land waar het onderzoek wordt uitgevoerd, de etnisch-culturele achtergrond van de ouders of de leeftijd van het kind. Nederlandse en Zweedse ouders observeren meer solitaire seksuele activiteiten dan Amerikaanse ouders (Friedrich, Sandfort, Oost

veen, & Cohen-Kettenis, 2000; Larsson, Svedin & Friedrich, 2000). Binnen Amerika nemen Afro-Amerikaanse ouders relatief weinig solitair seksueel gedrag waar (Thigpen, Pinkston & Mayefsky, 2003). In Vlaanderen en Amerika neemt het aantal observaties van solitair seksueel gedrag af wanneer de kinderen ouder worden (Friedrich et al., 1998; Schoentjes et al., 1999).

zijn de resultaten uit deze studies moeilijk te vergelijken. De steekproef bestond bijvoorbeeld uit middelbare scholieren, studenten, of beide. Daarnaast werd 'kindertijd' op verschillende manieren gedefinieerd: voor de puberteit of voor een bepaalde leeftijd (variërend van 11 tot 14). Tenslotte werd 'masturbatie' niet altijd gedefinieerd en wanneer dit wel gebeurde, gebeurde dit op verschillende manieren.

Tabel 1. Observaties van ouders van solitair seksueel gedrag van kinderen (% dat dit ten minste een enkele keer heeft gezien)

	Nederland ^a	Spanje ^b	Zweden ^c	Vlaanderen ^d			Amerika ^e			Afro-Amerikanen ^f	
leeftijd kind	0-11	0-11	3-6	2-5	6-9	10-12	2-5	6-9	10-12	2-6	7-12
n	670	93	185	470	311	136	574	362	178	32	24
raakt thuis de geslachtsdelen aan											
jongens	98	-	71	78	56	32	60	40	9	20	9
meisjes	96	-	43				44	21	12	17	0
wrijft lichaam tegen mensen of meubels aan											
jongens	10	-	10	4	7	4	7	5	0	0	0
meisjes	11	-	9				3	4	2	0	0
masturbeert met de hand											
jongens	59	13	28	8	6	5	17	13	4	0	0
meisjes	39		18				16	5	7	8	0
masturbeert met een voorwerp											
jongens	11	5	9	0	2	4	4	3	1	0	0
meisjes	20		6				6	3	4	8	0

- geen gegevens beschikbaar

^a Sandfort & Cohen-Kettenis, 2000

^b Lopez Sanchez et al., 2002

^c Larsson & Svedin, 2002b

^d Schoentjes et al., 1999

^e Friedrich et al., 1998

^f Thigpen et al., 2003

Drie studies maakten gebruik van observaties op kinderdagverblijven of kleuterscholen (Larsson & Svedin, 2002b; Lindblad et al., 1995; Lopez Sanchez et al., 2002). Wanneer de observaties van leidsters of docenten worden vergeleken met de observaties van ouders, valt op dat de laatste groep meer seksueel gedrag waarneemt. Slechts 5% van een groep Zweedse kinderdagverblijf leidsters zag bijvoorbeeld wel eens dat de 3- tot 6-jarigen in hun groep de geslachtsdelen aanraakten, tegenover 43% van de ouders van deze kinderen (Larsson & Svedin, 2002b).

In retrospectief onderzoek wordt zelden naar solitair seksueel gedrag gevraagd. De vijf studies die dit wel deden, vroegen over het algemeen aan adolescenten of jongvolwassenen of ze tijdens de kindertijd masturbeerden en zo ja, op welke leeftijd dit dan voor het eerst gebeurde (Bancroft et al., 2003; Goldman & Goldman, 1988; Larsson & Svedin, 2002a; Lopez Sanchez et al., 2002; Smith, Rosenthal & Reichler, 1996). Door het grote verschil in onderzoeksmethoden

Het is daarom moeilijk om op basis van deze retrospectieve studies te zeggen hoeveel kinderen precies masturberen, maar het is duidelijk dat dit geen zeldzaamheid is. Van een Amerikaanse groep studenten zei 40% van de vrouwen en 38% van de mannen dat ze voor de puberteit gemasturbeerd hadden (Bancroft et al., 2003). Van een groep Spaanse scholieren en studenten gaf 35% aan voor het 11^e jaar gemasturbeerd te hebben (Lopez Sanchez et al., 2002). In een Zweedse groep scholieren rapporteerde 36% van de meisjes en 62% van de jongens masturbatie voor het 13^e jaar (Larsson & Svedin, 2002a). Onder Australische scholieren herinnert 21% van de meisjes en 30% van de jongens zich masturbatie voor het 13^e jaar (Smith, Rosenthal & Reichler, 1996). In een andere Australische studie gaf 25% van een groep studenten aan dat ze voor het 14^e jaar gemasturbeerd hadden (Goldman & Goldman, 1988).

In de hierboven genoemde Amerikaanse studie werd aan respondenten gevraagd op welke leeftijd ze voor

het eerst masturbeerden. Voor vrouwen die voor de puberteit masturbeerden was de gemiddelde leeftijd waarop dit voor het eerst gebeurde 8,3, voor mannen 10,1. Voor mannen lijkt de eerste masturbatie sterk gekoppeld te zijn aan het begin van de puberteit, terwijl de leeftijd waarop vrouwen beginnen te masturberen veel variabler is (Bancroft et al., 2003). In tegenstelling tot de resultaten uit de observatiestudies onder ouders, lijkt op basis van retrospectief onderzoek solitair seksueel gedrag juist toe te nemen met het ouder worden (Larsson & Svedin, 2002a).

Seksuele contacten met anderen

De aard van seksuele contacten met anderen loopt sterk uiteen, afhankelijk van de leeftijd van de ander en zijn of haar rol in het contact. De ander kan een leeftijdgenoot zijn of iemand die (veel) ouder is. Daarnaast kan de ander een passieve of actieve rol spelen. De ander heeft bijvoorbeeld een passieve rol als het kind ongevraagd de geslachtsdelen aan hem of haar toont of de geslachtsdelen van hem of haar aanraakt. De ander speelt een meer actieve rol wanneer hij of zij het seksuele contact initieert of erop reageert door er in mee te gaan.

Als de andere persoon een volwassene is of iemand die tenminste 5 jaar ouder is en als die persoon een actieve of initiërende rol speelt in het contact, wordt de ervaring over het algemeen benoemd als seksueel misbruik. Het onderscheid tussen wat wel en niet misbruik is kan echter niet uitsluitend gemaakt worden op basis van een leeftijdsverschil. Seksuele contacten tussen kinderen kunnen ook onder dwang plaatsvinden en niet alle kinderen die seksueel contact hebben gehad met een volwassene ervaren dit als misbruik (Larsson & Svedin, 2002a). Desalniettemin vallen studies van seksueel misbruik buiten de selectie van dit literatuuroverzicht en bij gebrek aan een beter criterium hebben we er voor gekozen ervaringen waarin volwassenen of oudere personen een actieve rol spelen buiten beschouwing te laten.

Verschillende studies onderzochten hoe vaak ouders zien dat hun kinderen de eigen geslachtsdelen aan anderen tonen, of de geslachtsdelen van anderen aanraken. Hierbij kan de ander een kind of volwassene – meestal één van de ouders – zijn. In een Duitse studie werd ouders gevraagd in hoeverre hun kinderen interesse toonden in de geslachtsdelen van anderen, bijvoorbeeld door ernaar te kijken, ze aan te raken of te

Tabel 2. Observaties van ouders van bekijken/aanraken van geslachtsdelen van anderen en laten zien van eigen geslachtsdelen (% dat dit ten minste een enkele keer heeft gezien)

	Nederland ^a	Spanje ^b	Zweden ^c	Vlaanderen ^d			Amerika ^e			Afro-Amerikanen ^f	
leeftijd kind	0-11	0-11	3-6	2-5	6-9	10-12	2-5	6-9	10-12	2-6	7-12
n	670	93	185	470	311	136	574	362	178	32	24
begluurt naakte mensen											
jongens	43	-	50	37	29	19	27	20	6	5	9
meisjes	44		58				27	21	5	25	8
raakt borsten aan											
jongens	74	63	68	63	36	10	42	14	1	25	0
meisjes	79		79				44	16	1	33	8
raakt geslachtsdelen van anderen aan											
jongens	30	17	24*	22	8	2	9*	1*	1*	5*	0*
meisjes	36		22*				8*	8*	1*	8*	0*
laat geslachtsdelen aan andere kinderen zien											
jongens	24	22	34	13	7	2	9	5	0	5	0
meisjes	18		20				6	2	1	0	0
laat geslachtsdelen aan volwassenen zien											
jongens	25	25	34	21	5	4	15	6	3	0	0
meisjes	17		22				14	5	2	0	0

- geen gegevens beschikbaar

* In deze studies werden resultaten gepresenteerd voor verschillende groepen 'anderen' (namelijk ouders, andere volwassenen en andere kinderen). De percentages in deze tabel refereren aan de groep 'anderen' wiens geslachtsdelen het vaakst werden aangeraakt. Het is goed denkbaar dat het percentage voor alle 'anderen' bij elkaar hoger is.

^a Sandfort & Cohen-Kettenis, 2000

^b Lopez Sanchez et al., 2002

^c Larsson & Svedin, 2002b

^d Schoentjes et al., 1999

^e Friedrich et al., 1998

^f Thigpen et al., 2003

benoemen. Dit gebeurde tweemaal: in het tweede en in het zesde levensjaar van het kind. De eerste interesse in geslachtsdelen van anderen richt zich meestal op de ouders. Kinderen tonen eerder interesse in mannelijke (vanaf 13 maanden) dan in vrouwelijke geslachtsdelen (vanaf 17 maanden). De interesse in geslachtsdelen van anderen neemt tot het zesde jaar nauwelijks af (Schuhrke, 2000).

In de eerder beschreven observatiestudies van solitair seksueel gedrag werd ook aan ouders gevraagd in hoeverre hun kinderen naar naakte mensen kijken, de borsten of geslachtsdelen van anderen aanraken of de eigen geslachtsdelen aan anderen tonen (Friedrich et al., 1998; Schoentjes et al., 1999; Larsson & Svedin, 2002b; Lopez Sanchez et al., 2002; Sandfort & Cohen-Kettenis, 2000; Thigpen et al., 2003). Tabel 2 laat zien dat al deze gedragingen niet zelden voorkomen. De afname in observaties met leeftijd en de cross-culturele verschillen is vergelijkbaar met hetgeen beschreven werd bij solitaire seksuele activiteiten.

Het laten zien en aanraken van geslachtsdelen kan ook plaatsvinden in contacten waarin twee of meer kinderen een actieve rol spelen (Goldman & Goldman, 1988; Haugaard, 1996; Lamb & Coakley, 1993; Larsson & Svedin, 2002a; Reynolds, Herbenick & Bancroft, 2003). Dergelijke ervaringen worden ook wel 'seksueel spel' genoemd. Fantasie speelt hierin een belangrijke rol. Kinderen bedenken een situatie waarin ze volwassenen rollen, waar seksualiteit deel van uitmaakt, naspelen. Bekende voorbeelden van dergelijke situaties zijn 'doktertje', 'vadertje en moedertje' en 'cowboys en indianen'. Masturbatiespelletjes worden vaker gespeeld door jongens. Deze laatste spelletjes vinden meestal niet plaats in een fictieve context en zijn meer gericht op exploratie en competitie (Goldman & Goldman, 1988; Lamb & Coakley, 1993).

Seksuele spelletjes en andere seksuele contacten tussen kinderen zijn meestal retrospectief onderzocht. Vier observatiestudies (onder Zweedse en Spaanse ouders en leerkrachten en Nederlandse en Vlaamse

ouders) stelden ook een enkele vraag naar 'doktertje spelen' (Larsson & Svedin, 2002b; Lopez Sanchez et al., 2002; Sandfort & Cohen-Kettenis, 2000; Schoentjes et al., 1999). Tabel 3 laat zien dat 'doktertje spelen' in al deze landen vaak werd waargenomen, maar dat er ook grote verschillen zijn. In de Spaanse studie werd het hoogste percentage gerapporteerd: 78% van de ouders die deelnamen aan dit onderzoek zeiden dat ze hun kind (tot 11 jaar) wel eens een seksueel spelletje hadden zien doen (Lopez Sanchez, 2002). In de Nederlandse studie rapporteerde 55% van de ouders van jongens en 65% van de ouders van meisjes een observatie van 'doktertje spelen' (Sandfort & Cohen-Kettenis, 2000). In Zweden was dit respectievelijk 37 en 48%. De leerkrachten van deze kinderen zagen dergelijk gedrag veel minder vaak (Larsson & Svedin, 2002b). In de Vlaamse steekproef werd een opvallende afname in 'doktertje spelen' met het ouder worden geconstateerd (Schoentjes et al., 1999). Dit was ook het geval in de Spaanse studie, maar in Nederland werd 'doktertje spelen' juist vaker waargenomen bij oudere kinderen.

Het is aannemelijk dat deze cijfers een onderschatting zijn van de werkelijke prevalentie van seksuele contacten tussen kinderen, vooral in de oudere leeftijdsgroep. Retrospectieve studies tonen aan dat veel seksuele contacten tussen kinderen buiten het zicht van de ouders of andere volwassenen plaatsvinden (Lamb & Coakley, 1993; Leitenberg, Greenwald & Tarran, 1989; Lopez Sanchez et al., 2002). In een Amerikaanse retrospectieve studie was 'angst om betrappt te worden' de meest genoemde negatieve kant van seksuele ervaringen in de kindertijd (Reynolds et al., 2003). Dit suggereert dat kinderen niet willen dat ouders weten dat ze dit doen.

Ook in een aantal retrospectieve studies werd het vóórkomen van seksuele contacten tussen kinderen onderzocht. De definitie van 'seksuele ervaringen' varieert tussen deze studies. Meestal wordt een lijst met specifieke seksuele gedragingen aan de respon-

Tabel 3. Seksuele spelletjes, resultaten uit observatiestudies (%)

	Zweden ^a		Spanje ^b		Nl ^c	Vlaanderen ^d		
	ouders	docenten	ouders	docenten		ouders	ouders	ouders
<i>leeftijd kind</i>	3-6	3-6	0-11	0-11	0-11	2-5	6-9	10-11
jongens	37	27	78	81 ^e	55	53	39	15
meisjes	48	39			65			

^a Larsson & Svedin, 2002b

^b Lopez Sanchez et al., 2002

^c Sandfort & Cohen-Kettenis, 2000

^d Schoentjes et al., 1999

^e percentage geeft aan welk deel van de docenten dit tenminste één keer heeft waargenomen

Tabel 4. Seksuele ervaringen met andere kinderen, resultaten uit retrospectief onderzoek (%)

	Australië ^a	USA ^b	USA ^c	USA ^d	USA ^e	Zweden ^f		Spanje ^g	USA ^h	
	0-11	0-12	0-12	0-14	kindertijd	6-10	11-12	0-11	3-6	6-12
jongens	64	66	66			61	76	94 ^j	24	64
meisjes	58	59	55	55	69 ⁱ	67	74		16	58

^a Goldman & Goldman, 1988^b Greenwald & Leitenberg, 1989^c Haugaard, 1996^d Kilpatrick, 1986^e Lamb & Coakley, 1993^f Larsson & Svedin, 2002a^g Lopez Sanchez et al., Del Campo & Guijo, 2002^h Reynolds, Herbenick & Bancroft, 2003ⁱ Exclusief seksuele ervaringen waar respondent niet lichamelijk bij betrokken is, zoals pakspelletjes, seksuele rollenspellen tussen poppen of het zingen van seksueel getinte liedjes.^j Heeft uitsluitend betrekking op seksuele spelletjes

denten voorgelegd, met het verzoek aan te geven of ze dit tijdens de kindertijd hebben gedaan (Greenwald & Leitenberg, 1989; Haugaard, 1996; Kilpatrick, 1986; Larsson & Svedin, 2002a; Lopez Sanchez et al., 2002; Reynolds et al., 2003). Andere onderzoekers vroegen respondenten om elke seksuele ervaring tijdens een bepaalde periode van de kindertijd te beschrijven (Goldman & Goldman, 1988; Lamb & Coakley, 1993). Tabel 4 laat zien dat seksuele contacten tussen kinderen veel voorkomen. De percentages van adolescenten en jongvolwassenen die dit rapporteren variëren van iets meer dan de helft tot ruim driekwart, met een uitschieter in het Spaanse onderzoek waar bijna alle respondenten aangeven wel eens een seksueel spelletje te hebben gespeeld voor het 12^e jaar. Voor het 6^e jaar herinnert men zich duidelijk minder seksuele ervaringen (althans in de Verenigde Staten).

Uit deze retrospectieve studies komt ook een beeld van de aard van de seksuele contacten tussen kinderen van verschillende leeftijden naar voren. Vanwege de grote diversiteit aan operationalisaties en leeftijdsgroepen was het onmogelijk om dit samen te vatten in één tabel. Een selectie van de resultaten van één specifieke studie, waarin seksuele ervaringen werden geclassificeerd in een breed scala aan seksuele gedragingen, zijn weergegeven in tabel 5 (Larsson & Svedin, 2002a). Andere studies tonen vergelijkbare soorten ervaringen (Goldman & Goldman, 1988; Haugaard, 1996; Kilpatrick, 1986; Lamb & Coakley, 1993; Leitenberg et al., 1989; Reynolds et al., 2003).

Seksuele contacten tussen kinderen waarbij geen genitaal contact plaatsvindt, zoals het praten over seks, zoenen en knuffelen en het aan elkaar laten zien van de geslachtsdelen, komen het meest voor bij kinderen onder de 13 jaar. Kinderen van 11 en 12 jaar praten vaker over seks met elkaar en kijken ook vaker met

elkaar naar pornografische plaatjes dan jongere kinderen. Het bekijken, aanraken en onderzoeken van elkaars geslachtsdelen lijkt juist minder vaak voor te komen tegen het eind van de kindertijd. Ervaringen met orale seks, het stoppen van voorwerpen in vagina of anus en geslachtsgemeenschap zijn bij kinderen zeer uitzonderlijk.

De meeste seksuele ervaringen met andere kinderen zijn vrijwillig. Meestal vinden deze contacten plaats met één ander kind, over het algemeen een vriendje of vriendinnetje. Contacten met familieleden, bijvoorbeeld broertjes en zusjes of neefjes en nichtjes, zijn echter ook niet uitzonderlijk. Zo heeft 9% van een groep vrouwelijke studenten voor het 14e jaar een seksuele ervaring gehad met een broer of zus (Kilpatrick, 1986). Van een andere steekproef vrouwen beschrijft 3% een seksueel spelletje tijdens de kindertijd met een zus en 8% met een broer (Lamb & Coakley, 1993). Vijf procent van een groep Zweedse scholieren rapporteert een seksuele ervaring met een broer of zus en 10% met een neef of nicht (Larsson & Svedin, 2002a). Het hoogste percentage met dergelijke ervaringen werd gevonden in een steekproef van Amerikaanse studenten: 17% van hen rapporteerde een seksuele ervaring met een broer of zus voor het 13^e jaar (Greenwald & Leitenberg, 1989).

Seksuele gevoelens

Seksuele gevoelens van kinderen zijn aanzienlijk minder vaak bestudeerd dan seksueel gedrag. Desalniettemin bestaan er enkele studies naar gevoelens van verliefdheid, gevoelens met betrekking tot lichamelijk contact of seksuele ervaringen (zowel solitair als met andere kinderen), gevoelens van opwindings en aantrekking en seksuele fantasieën bij kinderen. In de

Tabel 5. Aard van vrijwillige seksuele contacten met andere kinderen (%) (Larsson & Svedin, 2002a)

	6-10 jaar		11-12 jaar	
	jongens	meisjes	jongens	meisjes
praten over seks	30	28	55	54
naar pornografische plaatjes kijken	22	13	57	23
zoenen en knuffelen	34	44	40	46
geslachtsdelen tonen	28	23	11	7
ander kind raakt jouw geslachtsdelen aan	17	19	10	5
aanraken en onderzoeken van geslachtsdelen ander kind	17	19	9	5
voorwerp in vagina of anus van ander kind stoppen	10	4	5	1
ander kind stopt voorwerp in jouw vagina of anus	2	2	2	1
penis in mond van ander kind stoppen	5	-	3	-
ander kind stopt penis in jouw mond	2	1	2	0
vaginale geslachtsgemeenschap	4	1	3	1
anale geslachtsgemeenschap	3	0	3	0

meeste van deze studies (zes) lag de primaire focus op seksueel gedrag, maar werden ook enkele vragen gesteld naar gevoelens die voorafgingen aan of volgden op dit gedrag (Bancroft et al., 2003; Galenson, 1990; Haugaard & Tilly, 1988; Larsson & Svedin, 2002a; Lopez Sanchez et al., 2002; Reynolds et al., 2003). Slechts twee studies richtten zich uitsluitend op belevingsaspecten (Knoth, Boyd & Singer, 1988; Rademakers et al., 2003). Drie andere studies onderzochten de coming-out van homoseksuele jongeren en stelden ook enkele vragen naar de eerste seksuele fantasieën en gevoelens van aantrekking (Franssens, Koning & Hospers, 2007; Grossmann, 2002; Herdt & Boxer, 1993).

Slechts twee studies gebruikten geen retrospectieve onderzoeksmethode. Eén onderzoek observeerde zeer jonge kinderen en concludeerde, op basis van gezichtsuitdrukking, blozen, ademhaling en zweten, dat deze kinderen vanaf een maand of 15 tot 19 gevoelens van seksuele opwinding kunnen hebben (Galenson, 1990). Daarnaast interviewden Nederlandse onderzoekers kinderen van 8 en 9 jaar over gevoelens van verliefdheid en de beleving van lichamelijkeheid. Vrijwel al deze kinderen konden beschrijven hoe het voelt om verliefd te zijn en de meeste van hen waren zelf ook wel eens verliefd geweest. Vrijwel alle kinderen vonden het fijn om te knuffelen en de meeste konden ook benoemen welke plekjes van hun lichaam 'lekker' of 'spannend' waren. Dit waren overigens meestal niet de geslachtsdelen (Rademakers et al., 2003).

De rest van de empirische kennis van aan seksualiteit gerelateerde gevoelens is afkomstig uit retrospectief onderzoek. Deze studies tonen aan dat gevoelens van seksuele opwinding tijdens de kindertijd niet uitzonderlijk zijn. Zo zegt 70% van de mannen en 63% van de vrouwen uit een steekproef van Amerikaanse studenten dat ze voor de puberteit gevoelens van sek-

suele opwinding hadden (Reynolds et al., 2003). Van een Spaanse groep scholieren en studenten herinnert 53% zich gevoelens van seksuele opwinding voor het 11^e jaar (Lopez Sanchez et al., 2002).

Daarnaast hebben sommige kinderen al op jonge leeftijd hun eerste orgasme. Zo geeft 63% van de mannen en 17% van de vrouwen in een Amerikaanse steekproef aan dat ze hun eerste orgasme voor de middelbare school hadden (Bancroft et al., 2003). In een Zweedse groep scholieren zegt 44% van de jongens en 23% van de meisjes dat ze bij het masturberen een orgasme hebben gekregen voor het 13^e jaar (Larsson & Svedin, 2002a). In een Spaanse studie onder scholieren zegt 9% een orgasme te hebben gehad voor het 11^e jaar (Lopez Sanchez, 2002).

De eerste gevoelens van seksuele opwinding en aantrekking en de eerste seksuele fantasieën worden over het algemeen tegen het eind van de kindertijd gerapporteerd. Jongens hebben dergelijke gevoelens en gedachten gemiddeld iets eerder dan meisjes. In een steekproef van Amerikaanse studenten was de gemiddelde leeftijd van de eerste seksuele opwinding voor jongens 9,8. De eerste gevoelens van seksuele aantrekking rapporteerden zij met gemiddeld 11,4 jaar. Voor meisjes kwamen beide gevoelens gemiddeld een jaar later. Seksuele fantasieën werden gemiddeld voor het eerst gerapporteerd wanneer jongens en meisjes respectievelijk 11,6 en 13,3 jaar oud waren. Net als bij de eerste ervaringen met masturbatie heeft de leeftijd waarop voor het eerst opwinding, aantrekking of fantasieën worden ervaren, voor meisjes een grotere spreiding dan voor jongens (Reynolds et al., 2003). Daarnaast is de oorzaak van de eerste seksuele opwinding voor meisjes meestal lichamelijk contact, terwijl dit voor jongens meestal visuele stimuli zijn (bijvoorbeeld erotische plaatjes of het zien van een aantrekkelijk iemand) (Knoth et al., 1988).

In een Amerikaanse steekproef van homojongeren werden lagere gemiddelde leeftijden van eerste aantrekking en fantasieën gevonden. Hier was de gemiddelde leeftijd van de eerste aantrekking 9,6 voor jongens en 10,1 voor meisjes. De eerste fantasieën over personen van het eigen geslacht werden door jongens gemiddeld met 11,2 jaar ervaren en door meisjes met 11,9 (Herdt & Boxer, 1993). In een Duitse studie onder homoseksuele mannen werd een gemiddelde leeftijd van eerste aantrekking gevonden die meer overeen kwam met de leeftijden die werden gevonden bij de heteroseksuele Amerikaanse studenten. Binnen deze groep homomannen bleken degenen met meer 'vrouwelijke' kenmerken eerder aantrekking tot het eigen geslacht te herinneren (gemiddeld met 11,5 jaar) dan de groep met meer 'mannelijke' kenmerken (gemiddeld met 12,7 jaar) (Grossmann, 2002).

In een recente Nederlandse cohortstudie onder homojongens lag de gemiddelde leeftijd van de eerste gevoelens van aantrekking tot andere jongens aanzienlijk hoger (13,4 jaar) (Franssens et al., 2007).

In drie studies werd onderzocht wat voor motieven jongeren of jongvolwassenen hebben voor seksueel gedrag tijdens de kindertijd. Voor seksuele contacten met andere kinderen werd nieuwsgierigheid het meest genoemd, voor solitaire seksuele ervaringen zowel nieuwsgierigheid als lichamelijk plezier. In een steekproef van Amerikaanse studenten werd bijvoorbeeld door 70% van de mannen en 72% van de vrouwen die voor de puberteit masturbeerden, gezegd ze dit deden uit nieuwsgierigheid. Fysiek genot of plezier werd door mannen vaker (84%) en door vrouwen minder vaak (68%) als reden genoemd (Bancroft et al., 2003). Nieuwsgierigheid speelt ook regelmatig een rol bij seksuele contacten met andere kinderen, namelijk voor 63% van de vrouwen en 73% van de mannen die hier ervaring mee hadden. Lichamelijk genot en plezier wordt aanzienlijk minder vaak, door 24% van de mannen en 19% van de vrouwen, als reden voor dergelijke contacten genoemd (Reynolds et al., 2003). In een Spaans onderzoek werd geen onderscheid gemaakt

tussen solitair seksueel gedrag en seksuele contacten met andere kinderen. Voor de scholieren en studenten in deze studie waren nieuwsgierigheid en spel de meest genoemde redenen voor dergelijke ervaringen. Door 38% van hen werd 'plezier' genoemd als reden (Lopez Sanchez, 2002).

De gevoelens die jongeren en jongvolwassenen terugkijkend op seksuele ervaringen tijdens de kindertijd rapporteren, zijn over het algemeen positief. In een Zweedse studie waren de meest genoemde gevoelens rondom seksuele ervaringen voor het 13^e jaar: prettige lichamelijke gevoelens, opwinding, een natuurlijk gevoel, een goed gevoel of een grappig/gek gevoel (Larsson & Svedin, 2002a). In een Amerikaanse studie werden nieuwsgierigheid, geluk en opwinding het meest gebruikt om gevoelens rond seksuele contacten met andere kinderen te beschrijven (zie tabel 6). In deze studie was de algemene beoordeling van de meest gedenkwaardige seksuele ervaring tijdens de kindertijd 'gemengd'. Slechts een minderheid van deze ervaringen werd beoordeeld als negatief of erg negatief (Reynolds et al., 2003).

Deze positieve beoordeling van seksuele ervaringen tijdens de kindertijd behoeft enkele kanttekeningen. Door de eerder genoemde Amerikaanse studenten worden negatieve gevoelens, zoals schuld/schaamte, angst/bezorgdheid en verwarring namelijk ook vaak gerapporteerd. Vrouwen rapporteren dergelijke gevoelens vaker dan mannen en ze beoordelen de meest gedenkwaardige seksuele ervaring ook vaker als (erg) negatief (Reynolds et al., 2003). In de Zweedse studie worden negatieve gevoelens minder vaak gerapporteerd dan in de Amerikaanse, maar toch zegt nog 7% van de jongens en 15% van de meisjes dat ze zich schuldig voelden na een seksuele ervaring met een ander kind tussen het 6^e en 10^e jaar. Respectievelijk 2 en 11% zegt dit over seksuele ervaringen met 11 of 12 jaar (Larsson & Svedin, 2002a). Wanneer kinderen onder druk worden gezet bij seksuele ervaringen en wanneer de ander niet een vriendje is van ongeveer dezelfde leeftijd, wordt het seksuele

Tabel 6. Gevoelens bij seksuele contacten met andere kinderen tijdens de basisschoolperiode (%) (Reynolds et al., 2003)

	groep 1-2		groep 3-8	
	jongens	meisjes	jongens	meisjes
nieuwsgierigheid	64	77	60	83
opwinding (niet seksueel)	38	53	46	66
geluk	33	50	41	53
angst/bezorgdheid	21	32	37	42
schaamte/schuld	25	27	50	14
verlegenheid	38	12	30	18
seksueel genot	8	9	20	30

contact vaker als negatief ervaren (Haugaard & Tilly, 1988; Kilpatrick, 1986).

Discussie, conclusie en aanbevelingen voor verder onderzoek

Bijna al het onderzoek naar seksuele ervaringen en gevoelens tijdens de kindertijd is observerend dan wel retrospectief van aard. Beide methoden hebben belangrijke beperkingen en daarmee consequenties voor de kwaliteit van de gepresenteerde bevindingen. Het belangrijkste nadeel van observatiestudies is de beperking van het gedrag dat geobserveerd kan worden, namelijk alleen datgene dat plaatsvindt in het bijzijn van degene die observeert. Zoals al eerder besproken, vindt veel seksueel gedrag plaats buiten het gezichtsveld van ouders of andere volwassenen. Daarnaast kan de invloed van degene die waarneemt nooit worden uitgesloten. Het is goed mogelijk dat de eigen ideeën en opvattingen de percepties en interpretaties van het gedrag van het kind beïnvloeden.

Een beperking van retrospectief onderzoek is dat gebeurtenissen niet altijd even accuraat en soms zelfs helemaal niet worden herinnerd. Dit geldt voor gevoelens sterker dan voor gedrag en vooral voor ervaringen tijdens de hele vroege kindertijd. Over het algemeen kunnen mensen zich geen dingen herinneren die plaatsvonden tijdens de eerste 3 of 4 jaren van hun leven (infantiele amnesie) (Nelson, 1998).

De beperkingen van de gebruikte methoden in onderzoek naar seksualiteit van kinderen maken het lastig om verschillen tussen de bevindingen uit deze studies te interpreteren. Het is bijvoorbeeld duidelijk dat Amerikaanse ouders minder seksueel gedrag waarnemen bij hun kinderen dan Nederlandse of Zweedse ouders. Het is echter niet duidelijk of Amerikaanse kinderen werkelijk minder seksueel gedrag vertonen of dit beter verbergen, of dat Amerikaanse ouders minder geneigd zijn om dit gedrag te zien of te rapporteren. Mogelijk benoemen Amerikaanse ouders het aanraken van de geslachtsdelen ook minder snel als seksueel dan Nederlandse of Zweedse ouders.

In observatiestudies wordt over het algemeen minder seksueel gedrag waargenomen bij oudere kinderen, terwijl in retrospectieve studies juist meer seksuele ervaringen worden gerapporteerd vanaf een jaar of 6. Beide bevindingen kunnen worden toegeschreven aan de gebruikte methoden. Oudere kinderen zijn zich bijvoorbeeld meer bewust van het taboe op seksueel gedrag en zullen dit beter verbergen voor de ouders. De beperkte rapportage van seksuele ervaringen voor het 6^e jaar in retrospectieve studies kan weer worden toegeschreven aan het feit dat het voor

respondenten lastiger is om zich voor deze leeftijd iets te herinneren.

Omdat de observatiemethode vooral nadelen heeft voor oudere en de retrospectieve methode voor jongere kinderen, lijkt het zinvol om de eerste methode vooral te gebruiken in de jongste en de laatste methode in de oudste leeftijdsgroepen. Voor jonge kinderen (tot en met een jaar of 6) is observatieonderzoek ook eigenlijk de enige mogelijkheid. Bij kinderen vanaf een jaar of 7 bestaat echter een goed alternatief: het interviewen van de kinderen zelf. Rond deze leeftijd komen kinderen in wat Piaget de concreet-operationele fase noemt (Piaget & Inhelder, 1969). Het vermogen tot zelfreflectie is dan voldoende ontwikkeld om vragen over zichzelf te kunnen beantwoorden. De interview methode zou dan geschikt kunnen zijn, vooral wanneer dit ondersteund wordt met methodes als tekeningen of spel.

Deze methode wordt echter maar zeer zelden toegepast: slechts één van de studies in dit overzichtsartikel maakte hier gebruik van. Wellicht kan dit worden toegeschreven aan het feit dat kwalitatieve methoden vaak meer tijd kosten en daarmee kostbaarder zijn dan kwantitatieve methoden. Daarnaast ondervinden veel onderzoekers weerstand van ouders, leerkrachten en de maatschappij in het algemeen wanneer ze met kinderen over aan seksualiteit gerelateerde onderwerpen willen praten. Dit houdt hen mogelijk tegen om deze methode te gebruiken.

Deze methode heeft echter niet de nadelen van de andere twee. Een extra voordeel van interviews, ervan uitgaande dat deze zorgvuldig worden uitgevoerd, is dat deze kinderen de mogelijkheid biedt om de eigen percepties van seksualiteit te verwoorden. In observatie- en retrospectief onderzoek kan invloed van de "volwassen blik op seksualiteit" niet worden uitgesloten. Het is zeer de vraag in hoeverre deze volwassen blik overeenkomt met de percepties van kinderen.

Naast de gebruikte methode heeft de omvang en kwaliteit van de gebruikte steekproeven invloed op de kwaliteit van de resultaten. Wanneer je precies wilt weten hoeveel kinderen op welke leeftijd welke gevoelens en gedragingen vertonen, is een representatieve steekproef onontbeerlijk. Geen van de studies die deel uitmaken van dit literatuuroverzicht maken gebruik van een representatieve steekproef. Vrijwel alle retrospectieve studies worden uitgevoerd onder studenten (dus hoog opgeleiden), enkele werven (ook) hun respondenten op een selectie van middelbare scholen. Voor observatieonderzoek werden ouders geworven via gezondheidscentra, tijdschriften, kinderdagverblijven of scholen. De selectiviteit van dergelijke steek-

proeven beperkt de generaliseerbaarheid van de resultaten van deze studies.

Dit literatuuroverzicht toont aan dat kinderen van alle leeftijden gedrag kunnen vertonen en gevoelens kunnen hebben die volwassenen als 'seksueel' zouden benoemen of die later als zodanig worden herinnerd, maar dat belangrijke informatie met betrekking tot seksualiteit van kinderen nog steeds ontbreekt. Het beschrijvende karakter van dit artikel reflecteert het beschrijvende karakter van het meeste onderzoek op dit terrein. Onderzoek beperkt zich grotendeels tot wat kinderen op welke leeftijd doen en geeft nauwelijks inzicht in de ontwikkelingsprocessen en factoren die hieraan ten grondslag liggen. Theoretische modellen over de seksuele ontwikkeling vallen buiten het bestek van dit literatuuroverzicht, maar het zou interessant zijn om dergelijke modellen te gebruiken bij de opzet van empirisch onderzoek naar factoren die de seksuele ontwikkeling beïnvloeden. Longitudinaal onderzoek verdient de voorkeur bij het achterhalen van dergelijke processen.

Daarnaast verdient het aanbeveling om de verschillen tussen observaties van ouders uit verschillende westerse landen nader te onderzoeken. Om uit te zoeken of dergelijke verschillen zijn toe te schrijven aan werkelijke verschillen in seksueel gedrag of slechts aan verschillen in percepties van ouders, is nader cross-cultureel onderzoek noodzakelijk. Een haalbaar onderzoeksdesign hiervoor zou kunnen zijn om retrospectieve rapportages van ervaringen tijdens de kindertijd van representatieve steekproeven jongeren uit verschillende landen met elkaar te vergelijken.

Seksuele ontwikkeling is een levenslang proces dat al voor de puberteit begint. Meer inzicht in seksualiteit van kinderen kan leiden tot een beter begrip van de seksuele ontwikkeling. Dit biedt een empirische basis voor de ontwikkeling van beleid, voorlichting en interventies op dit terrein. Voorlichtingsactiviteiten kunnen hierdoor beter aansluiten bij zowel de behoeften van kinderen (welke informatie hebben ze op welke leeftijd nodig) als van ouders, opvoeders en hulpverleners. Ouders, leerkrachten en hulpverleners willen weten wanneer welke voorlichtingsmethoden en interventies geschikt en effectief zijn. Hiervoor heeft de huidige kennis van seksualiteit en seksuele ontwikkeling van kinderen een meer solide empirische basis nodig, dan nu het geval is.

Literatuur

- Bancroft, J., Herbenick, D., & Reynolds, M. (2003). Masturbation as a marker of sexual development. In J. Bancroft (Ed.), *Sexual Development in Childhood* (pp. 156-185). Bloomington: Indiana University Press.
- Franssens, D., Koning, M., & Hospers, H. (2007). Deelrapport 1 homojongenscohort Outcomes. Maastricht: Universiteit Maastricht.
- Friedrich, W.N. (1993). Sexual victimization and sexual behavior in children: A review of recent literature. *Child Abuse and Neglect*, 17, 59-66.
- Friedrich, W.N., Grambsch, P., Broughton, D., Kuiper, J., & Beilke, R.L. (1991). Normative sexual behavior in children. *Pediatrics*, 88, 456-464.
- Friedrich, W.N., Fisher, J., Broughton, D., Houston, M., & Shafran, C. (1998). Normative sexual behavior in children: A contemporary sample. *Pediatrics*, 101, 9.
- Friedrich, W.N., Sandfort, Th.G.M., Oostveen, J., & Cohen-Kettenis, P.T. (2000). Cultural differences in sexual behavior: 2-6 year old Dutch and American children. *Journal of Psychology & Human sexuality*, 12, 117-129.
- Galenson, E. (1990). Observation of early infantile sexual and erotic development. In M.E. Perry (Ed.), *Handbook of Sexology, Vol. 7: Childhood and Adolescent Sexology* (pp. 169-178). Amsterdam: Elsevier.
- Goldman, R., & Goldman, J. (1988). *Show me yours: What children think about sex*. Victoria, Australia: Penguin Books.
- Gorey, K.M., & Leslie, D.T. (1997). The prevalence of child sexual abuse: integrative review adjustment for potential response and measurement biases. *Child Abuse and Neglect*, 21, 391-398.
- Graaf, H. de, & Rademakers, J. (2003). *Seks in de groei: Een verkennend onderzoek naar de (pre-) seksuele ontwikkeling van kinderen en jeugdigen*. Delft: Eburon.
- Greenwald, E., & Leitenberg, H. (1989). Long-term effects of sexual experiences with siblings and nonsiblings during childhood. *Archives of Sexual Behavior*, 18, 389-399.
- Grossmann, T. (2002). Eine empirische Untersuchung über Geschlechtsrollenkonformität und -nonkonformität bei homosexuellen Männern. *Zeitschrift für Sexualforschung*, 15, 98-119.
- Haugaard, J.J. (1996). Sexual behaviors between children: Professionals' opinions and undergraduates' recollections. *Families in Society: The Journal of Contemporary Human Services*, 77, 81-89.
- Haugaard, J.J., & Tilly, C. (1988). Characteristics predicting children's responses to sexual encounters with other children. *Child Abuse and Neglect*, 12, 209-218.
- Herdt, G., & Boxer, A. (1993). *Children of horizons: How gay and lesbian teens are leading a way out of the closet*. Boston: Beacon Press.
- Kendall-Tackett, K.A., Meyer Williams, L., & Finkelhor, D. (1993). Impact of sexual abuse on children: A review and synthesis of recent empirical studies. *Psychological Bulletin*, 113, 164-180.

- Knoth, R., Boyd, K., & Singer, B. (1988). Empirical tests of sexual selection theory: Predictions of sex differences in onset, intensity, and time course of sexual arousal. *Journal of Sex Research*, 24, 73-89.
- Lamb, S., & Coakley, M. (1993). "Normal" childhood sexual play and games: Differentiating play from abuse. *Child Abuse and Neglect*, 17, 515-526.
- Larsson, I., & Svedin, C.G. (2002a). Sexual experiences in childhood: Young adults' recollections. *Archives of Sexual Behavior*, 31, 263-273.
- Larsson, I., & Svedin, C.G. (2002b). Teachers' and parents' reports on 3- to 6-year-old children's sexual behavior - a comparison. *Child Abuse and Neglect*, 26, 247-266.
- Larsson, I., Svedin, C.G., & Friedrich, W.N. (2000). Differences and similarities in sexual behavior among pre-schoolers in Sweden and USA. *Nordic Journal of Psychiatry*, 54, 251-157.
- Leitenberg, H., Greenwald, E., & Tarran, M.J. (1989). The relation between sexual activity among children during pre-adolescence and/or early adolescence and sexual behavior and sexual adjustment in young adulthood. *Archives of Sexual Behavior*, 18, 299-313.
- Lindblad, F., Gustafsson, P.A., Larsson, I., & Lundin, B. (1995). Preschoolers sexual behavior at daycare centers: An epidemiological study. *Child Abuse and Neglect*, 19, 569-577.
- Lopez Sanchez, F., Del Campo, A., & Guijo, V. (2002). Pre-pubertal sexuality. *Sexologies*, 11, 42, 49-58.
- Nelson, C.A. (1998). The nature of early memory. *Preventive Medicine*, 27, 172-179.
- Okami, P., Olmstead, R., & Abramson, P.R. (1997). Sexual experiences in early childhood: 18-year longitudinal data from the UCLA Family Lifestyles Project. *Journal of Sex Research*, 34, 339-347.
- Piaget, J., & Inhelder, B. (1969). *The psychology of the child*. New York: Basic Books.
- Rademakers, J., Laan, M., & Straver, C.J. (2003). Body awareness and physical intimacy: An exploratory study. In J. Bancroft (Ed.). *Sexual Development in Childhood* (pp. 121-125). Bloomington: Indiana University Press.
- Reynolds, M.A., Herbenick, D.L., & Bancroft, J.H. (2003). The nature of childhood sexual experiences: Two studies 50 years apart. In J. Bancroft (Ed.). *Sexual Development in Childhood* (pp. 134-155). Bloomington: Indiana University Press.
- Ruble, D.N., Martin, C.L., & Berenbaum, S.A. (2006). Gender development. In W. Damon, M. Lerner & N. Eisenberg (Eds.). *Handbook of Child Psychology*, 6th Edition (pp. 858-932). Hoboken, New Jersey: Wiley.
- Sandfort, Th.G.M., & Cohen-Kettenis, P.T. (2000). Sexual behavior in Dutch and Belgian children as observed by their mothers. *Journal of Psychology & Human sexuality*, 12, 105-115.
- Schoentjes, E., Deboutte, D., & Friedrich, W. (1999). Child sexual behavior inventory: A Dutch-speaking normative sample. *Pediatrics*, 104, 885-893.
- Schuhrtke, B. (2000). Young children's curiosity about other people's genitals. *Journal of Psychology & Human Sexuality*, 12, 27-48.
- Smith, A.M.A., Rosenthal, D.A., & Reichler, H. (1996). High schoolers' masturbatory practices: Their relationship to sexual intercourse and personal characteristics. *Psychological Reports*, 79, 499-509.
- Thigpen, J.W., Pinkston, E.M., & Mayefsky, J.H. (2003). Normative sexual behavior of African American children. In J. Bancroft (Ed.). *Sexual Development in Childhood* (pp. 241-254). Bloomington: Indiana University Press.
- Tyler, K.A. (2002). Social and emotional outcomes of childhood sexual abuse: A review of recent research. *Aggression and Violent Behavior*, 7, 567-589.

Abstract

Sexual behavior of prepubertal children

Studies of childhood sexuality are scarce and often focus on sexual abuse. In this review, an attempt is made to establish what is known, from empirical studies, about sexual behaviors (solitary and interpersonal) and feelings in pre-pubertal boys and girls. Children of all ages can display behaviors or have feelings adults would call 'sexual' or that they would later remember as such. In the conclusions, knowledge gaps with respect to sexual behavior and development of children are identified. Most studies focus on sexual behavior and either use observational or retrospective methods. Advantages and disadvantages of different research methods to study childhood sexuality are discussed. The findings of this review can be used to guide future research.